

TANULMÁNYOK

Benedek József

Centrum-periféria elméletek

A centrum-periféria modellek az egyenlőtlen földrajzi fejlődést magyarázó elméletek egyik markáns kategóriája, amely az elmúlt évtizedekben sokat veszített befolyásából, elsősorban a közpolitikákat uraló neoliberális koncepciók népszerűvé válása miatt. Tanulmányunkban újból áttekintjük a centrum-periféria modelleket és lehetséges revitalizációjuk mellett érvelünk.¹

Kulcsszavak: egyenlőtlen térbeli fejlődés, gazdasági fejlődési modell, centrum-periféria modell.

Jelkód: R11, F02

1. Wallerstein centrum-periféria modellje

Az elmúlt évtized során felerősödő gazdasági és társadalmi polarizáció, a 2007-et követő pénzügyi és gazdasági válság megkérdőjelezte az addig uralkodó fejlődési modellek magyarázó- és prediktív képességét egyaránt (Hadjimichalis - Hudson, 2014). Ilyen körülmények között érdemes újraértelmezni olyan fejlődésméleteket, amelyek kissé feledésbe merültek. Ebbe a körbe tartoznak a centrum-periféria modellekre épülő elméletek, amelyek alapjait Immanuel Wallerstein dolgozta ki (Wallerstein, 1974). Wallersteina gazdaság, a társadalom és a politika átfogó, úgynevezett globális rendszerének elméletét adja, amelybe a ciklikus evolúció elméletének egyes gondolatait is integrálja. Azokat a régiókat (államokat) tekintik centrumnak, ahol nagy az innováció sűrűsége, amelyek aktív szerepet töltenek be a nemzetközi kereskedelemben, tőkeexportőrök, magas bérezési szinttel, nagy munkatermelékenységgel és változatos termelési struktúrákkal rendelkeznek, ahol a szolgáltatások és az ipar, valamint a stabil politikai rendszer dominál. A perifériák azok a régiók (államok), ahol alacsony az innovációk sűrűsége, innovációt importálnak, amelyek passzív szerepet játszanak a nemzetközi kereskedelemben, tőkeimportőrök, alacsony bérszínvonalúak és munkatermelékenységük, kevésbé változatos termelési struktúrájuk, ahol a mezőgazdaság, valamint egy instabil politikai rendszer dominál. Ezért a perifériákat függőségi kapcsolatok kötik a központokhoz. Amint látható, a „centrum” és „periféria” terminusokat inkább az államok nemzetközi összehasonlítására használják. Ezen a szinten több, különböző megnevezés alatt ismert térbeli gazdasági modell különül el: „Észak”, a fejlett államok, ez a központ államait tömöríti (USA, Kanada, EU-tagállamok, Ausztrália, Japán), illetve „Dél”, a gyengén fejlett államok vagy a harmadik világ országai, ez a világgazdaság perifériáján található államokat tömöríti (az afrikai és ázsiai országok nagy része). Illúzió azt hinni, hogy a perifériák eltűnnek a világszisztémából, ha megfelelő fejlesztési politikákat dolgoznak ki és ültetnek át a gyakorlatba. Gyakorlatilag a centrumléte a periféria létre és működésére redukálható. Wallerstein három olyan okot említ, amiért a periféria nem tűnik el (Wallerstein, 1993):

- a periféria kapitalista vállalkozói a világgazdaságban szeretnének maradni;
- a központi vállalkozóknak szükségük van a periféria erőforrásaira a növekedéshez (telkek, népesség, nyersanyagok stb.);
- a központnak szüksége van a periféria néhány termékére, amelyek bizonyos földrajzi vagy a munkaerővel kapcsolatos megfontolásokból nem valósíthatók meg más régiókban.

Az olyan államok besorolásának lehetetlensége miatt, amelyekre mindkét gazdasági kategória tulajdonságai jellemzőek, a szakirodalom a világgazdaság egy fél-perifériáját is megkülönbözteti

¹A tanulmány a 2006-ban megjelent *Területfejlesztés és regionális fejlődés* (Benedek, 2006) egyik alfejezetének átdolgozott verziója.

(kelet-európai államok, Oroszország, Kína, Szaúd-Arábia, Dél-Afrika, Brazília, Argentína, Mexikó stb.).

A modern világrendszer egyik alapvonása a munka hierarchikus és térbeli megosztása, a gazdasági tevékenységek változatos lokalizációja. Mindegyik régiótípusnak sajátos gazdasági szerepe van. A helységek és régiók gazdasági erejét az állam e rendszeren belüli ereje határozza meg. A többi államhoz viszonyítva, erre növekvő vagy csökkenő mobilitás lehet jellemző. A pozícióváltások a hanyatlási vagy stagnálási időszakokban következnek be. A fél-periféria államai azok, amelyekre általában növekvő vagy csökkenő mobilitás jellemző, amelyekben a mobilitást elsősorban az állam tevékenysége határozza meg, pontosabban az állam politikája, mely az egyik legfontosabb beavatkozási tényező. Ugyanaz a politika egyes államokban felemelkedéshez vezet, de nem mindegyikben, mivel az egyik sikere útját állja a másik lehetőségeinek. Tehát a centrum-periféria pároson alapuló gazdasági hierarchia a tér globális szintű rendezését tükrözi, dinamikus konstrukció, abban az értelemben, hogy az államok megváltoztathatják státuszukat periférikus státusból központi státusszá, vagy fordítva. A változások a szomszédos szinteket érintik: periféria – fél-periféria, növekvő tendenciával (a kőolajexportőr arab államok), vagy fél-periféria – centrum, növekvő (Szingapúr, Tajvan) vagy csökkenő tendenciával. A középkori Spanyolországnak központi gazdasági pozíciója volt erős politikai rendszerének, Amerika meghódításának és a nemesfémekkel való transzatlanti kereskedelemnek köszönhetően, miután a XVII., XVIII. és XIX. században és a XX. század első két harmadában szemi-periféria szerepét töltötte be (a birodalom megfeneklése miatt V. Károly uralkodása idején: 1519–1557), majd utólag ismét a központba került az EU-integráció után.

E rendszeren belül lehetnek hegemoniai helyzetek is, amelyekben egy központi állam pozíciója megerősödik, annyira, hogy a többi központi államot is dominál. A hegemonia ritka helyzet: az első állam, amely ilyen pozícióval rendelkezett, Hollandia volt 1625 és 1675 között, melyet az Anglia és Franciaország közötti versengés időszaka követett. Az 1750–1815 időszakban több tényezőnek köszönhetően Anglia megelőzi Franciaországot (uo.): az angol állam viszonylagos erejének állandó növekedése, társadalmi kompromisszum létrejötte a vezető társadalmi osztályok között, nacionalista gazdasági politika bevezetése, dinamikus külkereskedelem, kiterjedt gyarmati rendszer megvalósítása, tengeri terjeszkedés stb. Végül Anglia hegemonikus szerepét az USA vette át, míg a köztük lévő verseny 1873–1945 között zajlott. Tulajdonképpen a hegemonia többet jelent, mint a központ része lenni: a hegemonikus állam termékei versenyképesek a többi központban található állam piacán is, ami a világgazdaság, a szállítás, a biztosítások, a pénzügyek és a kommunikáció dominálását vonja maga után. Ennek megvalósítására olyan erős állam szükséges, amely saját termelőinek érdekeit figyelembe véve befolyásolni tudja a termelési tényezők áramlását.

Meg kell jegyezni, hogy Wallerstein elemzése a kapitalizmus történetére vonatkozik, úgy véli, hogy két típusú világrendszer létezik:

– a régiók többsége számára egyetlen politikai rendszerrel rendelkező világimpériumok;

– egységes politikai rendszer nélküli világgazdaságok. A modern időszak előtt ezekben magas volt az instabilitás szintje, és szétestek vagy impériummokká alakultak. A modern világrendszer alapvonása, hogy nem változott világimpériummá, a kapitalizmusnak nevezett gazdasági szervezési formának, és főként ennek politikai oldala miatt, mivel a világrendszer több politikai rendszert tartalmaz. A gazdasági tényezők olyan területen fejtik ki hatásukat, amely kiterjedtebb, mint amelyet egyetlen politikai rendszer teljességében ellenőrizni képes, ez lehetővé tette a világrendszer állandó gazdasági terjeszkedését. A modern világrendszer fennmarad, mivel a világgazdaságból hiányzik egy központi politikai mechanizmus.

Európában a modern világrendszer kapitalista világgazdaság formáját öltötte a XVI. század során, és a következők jellemezték (uo.):

- földrajzi terjeszkedés az egész világban,
- ciklikus evolúció,

- a gazdasági szerepek változó földrajzi lokalizációja (egyres központi, periférikus és szemi-periférikus régiók növekedése és bukása),
- változás a technológiai haladás és iparosodás következtében,
- új társadalmi osztályok kialakulása (tőketulajdonosok, munkások stb.).

A világgazdaság méretét a technológia színvonala, valamint a szállítási és kommunikációs rendszer fejlettsége határozza meg. A gazdasági funkciók földrajzi (ökológiai) okok miatt és a munka társadalmi szervezése következtében oszlanak meg egyenlőtlenül. Wallerstein különbséget tesz a világgazdaság központjában található államok, szemi-perifériák és periférikus övezetek (nem államok!) között, mivel a periférián az állam nem létező (gyarmatok) vagy gyenge (újgyarmat). A helyi/regionális/nemzeti identitás és kultúra (nyelv, vallás, életstílus) kialakulása/építése a helyileg domináns osztályok érdeke, amelyek ezáltal próbálják a figyelmet a társadalmi konfliktusokról a külső konfliktusokra terelni, helyi/regionális/nemzeti szolidaritást teremtve a külvilág ellenében.

A területfejlesztés szempontjából fontos, hogy a központ-periféria modell minden államon belül reprodukálódik, az állam nemzetközi összehasonlításban elfoglalt státuszától függetlenül. Ez különböző formákat ölthet: észak-dél (Olaszország és Németország a klasszikus példa erre), nyugat-kelet (Magyarország, Kína) stb., a központi és periférikus típusú régiók lokalizációjának függvényében. Romániában ez a modell megkétszereződik a főváros délkeleti fekvésének köszönhetően, ehhez hozzáadódik a nyugati részek (Bánát és Körösök vidéke főként, de Erdély is) és a keleti részek (Moldva, Havasalföld) közötti különbség.

Meg kell említenünk azt az általános gondolatot is, mely szerint valamely állam nemzetközi összehasonlításban elfoglalt státusza meghatározza az interregionális fejlődésbeli különbségek nagyságát. Így a legnagyobb interregionális különbségek a fél-periférikus államokra jellemzők, míg a központi és periférikus államokban ezek a különbségek kisebbek. A magyarázat a központi államok esetében abban rejlik, hogy az összes régió erőteljesen integrálódik a nemzeti és globális gazdasági rendszerbe, és bizonyos életstandardok minden régióban egységessé válnak, ehhez – elsősorban az EU-tagállamokban – hozzáadódik a regionális politika és az újraelosztáson alapuló politikai rendszer. A periférikus államok esetében a gazdasági fejlődés ritmusa nem magas, ekképpen a régiók közötti különbségek alacsony szinten maradnak, míg a fél-perifériák gazdasági fejlődése állandóbb, és általában a városi régiókba polarizált.

2. A polarizációs és függőségi elméletek

Ezek közé sorolhatók a klasszikusokként számon tartott Gunnar Myrdal, Albert O. Hirschman, François Perroux, Joseph Schumpeter első munkái is, valamint ezek továbbfejlesztése. A neoklasszikus elméletektől eltérően, ezen elméletek szerint a szabad piac (vagyis az állam minimális beavatkozásának) feltételei között az interregionális fejlődésbeli különbségek nőnek, az egyik vagy másik régió által elért előnyök fokozatosan gyarapodnak, kiváltva ezzel a társadalmi-gazdasági fejlődés regionális és szektorális polarizálódását. Ezt a kumulatív folyamatot olyan egymással összefüggő gazdasági változók pozitív módosulása váltja ki, mint: a kereslet, a jövedelem, a befektetések vagy a termelés (Schätzl, 1998). Például, ha valamely régióban egy új befektetés valósul meg gyár formájában, ez fontos változásokat idéz majd elő: új munkahelyek, a munkanélküliségi ráta csökkenése, a jövedelmek növekedése, a fogyasztás, és ennek következtében a termékek és szolgáltatások iránti kereslet növekedése, a szolgáltatások és az újonnan létesített gyár ellátásával és működésével kapcsolatos iparágak fejlődése, a helyi közigazgatás bevételeinek növekedése, a közinfrastruktúra fejlődése, a lakhatási feltételek javulása, pozitív migrációs szaporulat stb. Egyik változó módosulása (befektetések jelen esetben) tehát láncreakciót, egy kumulatív polarizációs folyamatot indít el. Természetesen a fenti példában számos részlet figyelmen kívül maradt (pl.: a vállalat mérete, az alkalmazottak száma, a termelés volumene, bérek stb.).

A polarizációs elméletek szerint az interregionális egyenlőtlenségek fokát a centrum régiók által gyakorolt abszorpciós és diszperziós hatások intenzitása határozza meg. Az abszorpciós hatások a mobilis termelési tényezők (munkaerő, tőke) periférikus régiókból a centrum felé irányuló migrációja révén nyilvánul meg. A diszperziós hatásoknak ellenkező, pozitív hatása van a periférikus régiók szempontjából, amelyek hasznot húznak az innovációk, a termelési kapacitások vagy a szolgáltatások központi régiókból a perifériák felé történő térbeli terjedéséből. Általában az abszorpciós hatások magasabb intenzitásúak, mint a diszperziós hatások, ami az interregionális különbségek folytonos növekedését váltja ki, azzal a megjegyzéssel, hogy a fejlett társadalmakban csökkennek a különbségek, elsősorban a szállítási és kommunikációs infrastruktúra fejlődésének és a szállítási költségek csökkenésének hatására.

A különböző szinteken bekövetkező gazdasági változások kiválthatják nemrégiben virágzó régiók (pl.: a régi ipari régiók) válságát és más, a múltban kevésbé fejlett régiók felemelkedését, amelyek jobban alkalmazkodtak az új konjunktúrához. Tulajdonképpen a polarizációs elméletek egyik alapfogolata, hogy a polarizált fejlődés a növekedési tényezők (a munkaerő, a tőke vagy alkalmazott technológiák, a regionális infrastruktúra, a befektetési és fogyasztási funkciók, a természeti erőforrások, a humán tőke stb.) differenciált regionális eloszlásán és a termelési tényező korlátozott mobilitásán alapszik. Ugyanakkor úgy tekintik, hogy a függőségi hatás mind a vállalatok, mind pedig a régiók között jelen van, és azok a régiók, ahova az innovációk koncentrálnak, előnyösebb helyzetben vannak. Más szóval egy régió fejlődése nagymértékben azoktól a jelenségektől és folyamatoktól függ, amelyek más régiókban következnek be, és létezik egy centrum-periféria típusú interregionális függőségi viszony.

Észrevehető, hogy az elmélet, a függőségi hatásnak köszönhetően, a centrum-periféria különbségek és a gazdasági régiók különböző fejlettségi szintjének magyarázására is alkalmazható. Ez utóbbi szempontból, meg kell említenünk a F. Perroux által kidolgozott és J.-R. Boudeville, J. R. Lasuén (uo.) továbbfejlesztett növekedési pólus fogalmát (Perroux, 1950, 1988). Eszerint a növekedési pólusok olyan polarizált régiókban (egy vagy több csomóponttal rendelkező funkcionális régió) elhelyezkedő városok, amelyekben a szekundér szektor valamely vállalata vagy gazdasági ágazata növekedési folyamatot idéz elő, új inter- és intraregionális kiegyensúlyozatlanságokhoz vezetve. Ezeknek a növekedési pólusoknak számos jellemzője van: a regionális vagy nemzeti átlag fölötti növekedési ráta, nagy részesedési arány a megvalósított termékek piacából, magas integrációs szint, melyet az előre és hátrafele irányuló kapcsolatok által kiváltott hatások összegével mérnek. Következésképpen az a hipotézis kerül elfogadásra, amely szerint a szektorális polarizálódás velejáró hatása a térbeli vagy regionális polarizálódás is. A polarizációs hatások annál nagyobbak, minél inkább sikerül a kulcsiparnak vagy kulcsvállalatnak nagyszámú horizontális kapcsolatot létesítenie más gazdasági ágazatokkal és a régió társadalmi, kulturális és politikai környezetével, valamint abban a helyzetben, amikor a termelés fontos részét a régió kívülről importálják. A vaskohászatot a növekedés egyik kulcsszektorának tekintették számos szektorális és térbeli kapcsolatának, valamint importhelyettesítő hatásainak köszönhetően.

A fejlődés növekedési pólusokba történő koncentrállódásának oka a termelési tényezőknek a külső kereslettel szembeni lokalizációs előnyeiben rejlik, így a fejlődés perifériák felé történő terjesztése is bekövetkezhet bizonyos telephelyek versenyképességének, a termelési tényezők térbeli eloszlásának függvényében. Sőt, úgy vélik, hogy a társadalom fejlődése során térbeli fejlődési tendencia figyelhető meg, a térben szétszórt növekedési pólusok felől az első generációs növekedési központok közötti fő szállítási útvonalak mentén megjelent fejlődési tengelyek felé.

A polarizáció fogalmának és a polarizációs elméletek kifejlesztése J. R. Lasuén nevéhez fűződik, aki úgy véli, hogy a gazdasági fejlődés a technológiai innovációs folyamatra és ennek alkalmazására korlátozódik (Lasuén, 1973). Az innovációk és alkalmazásuk térben egyenlőtlenül eloszló, új fejlődési impulzusok megjelenését váltják ki. Ez a fejlődési folyamat egy innovációs szektorális pólusok által képviselt idősíkot és egy városi pólusok által képviselt térbeli síkot tartalmaz. E síkok között intenzív kölcsönhatások léteznek. Így a térbeli sík, pontosabban az

urbanizációs szint és a városi hálózat meghatározzák az innovációs folyamat differenciálódását. Az innovációk viszonylag kis számú, a fejlett gazdaságokban található világszintű városi központban koncentrálódnak (London, Párizs, New York, Tokió stb.), míg az innovációk terjesztése és adaptálása révén a többi gazdaság és városi központ számára a gazdasági fejlődés kívülről meghatározott. Az adaptáció intenzitása és gyorsasága az adaptáló környezet (vállalkozók, népesség, közigazgatás stb.) innovatív képességétől, valamint a kommunikációs infrastruktúra fejlettségi szintjétől függ, és ezáltal közvetlen kapcsolatban áll az államok fejlettségi szintjével. A nagy- és közepes városokba való koncentrációjának, valamint terjedésének és adaptálásának köszönhetően az idősí, vagyis az innovációs folyamat is nagy hatással van a térre, ami mind a polarizációs, mind a városi hierarchia strukturálási folyamatát fokozni fogja (a hierarchiai szintek közötti különbségek növekedésével).

A polarizációs elméletek tehát megfelelőbb keretet biztosítanak a regionális fejlesztés elemzésére. Ezek fő gondolata, nevezetesen az interregionális különbségek folyamatos növekedése, megfelel a jelenlegi empirikus tanulmányok eredményeinek. Ilyen körülmények között a polarizált fejlődés negatív hatásainak egyedüli ellensúlyozási módszere a regionális politika és a területfejlesztés által kínált mechanizmusok gyakorlati alkalmazása.

3. Az evolucionista-történelmi elméletek

Az evolucionista-történelmi elméletek történelmi és térbeli kontextusban írják le a gazdasági és társadalmi fejlődési irányvonalakat, a gazdasági, demográfiai, politikai és szocio-kulturális tényezők kombinálása alapján.

Az első evolucionista elméletek közül megemlítjük Walt W. Rostow elméletét, mely szerint gazdasági szempontból minden társadalom besorolható a következő öt növekedési fázis egyikébe (Rostow, 1971):

- a hagyományos társadalom (a XVII. századig), amelyre minimális gazdasági növekedés, a primer szektor tevékenységeinek dominanciája (mezőgazdaság, vadászat, halászat, gyűjtögetés), a tudomány és technológiák alacsony fejlettségi szintje, a termelékenység alacsony szintje, alacsony társadalmi és térbeli mobilitás jellemző;

- az átmeneti társadalom a XVII. században kezdődik, amikor létrejönnek a gazdasági fejlődés feltételei a társadalom minden alrendszerének radikális változása révén. A fő növekedési szektorok a mezőgazdaság, a bányászat, az ipar és az infrastruktúra, amelyek élvezik a fejlődés és a tudományos ismeretek alkalmazásának pozitív hatásait, valamint a dinamikus és terjeszkedőben lévő globális piac előnyeit. A befektetési ráta növekedését fontos tényezőnek tekintik a növekedés kiváltásában, valamint az állam szerepének megerősödésében a nemzeti államok létrehozása és/vagy egy erős gyarmati hatalom kialakítása által. Az első állam, ahol megteremtődtek a növekedés feltételei, Nagy-Britannia, amely kedvező természeti erőforrásokkal, megfelelő társadalmi és politikai struktúrával, kiterjedt kereskedelemmel rendelkezett. Mégis, Rostow megjegyzi, hogy az államok többségében a változási impulzusok exogén jellegűek voltak;

- a gazdasági fejlődés („take-off”) a technológiai újítások bevezetésének és a GDP minimum 10%-át képviselő befektetések megvalósításának feltételei mellett következik be. A legfontosabb növekedési szektor a szekundér szektor, pontosabban néhány iparág (vaskohászat, textilipar stb.), de csak a megfelelő politikai, társadalmi és intézményi feltételek megteremtése esetében. Rostow szerint a mezőgazdasági termelékenység növekedése is meghatározó az általános gazdasági fejlődés szempontjából. Következésképpen a mezőgazdaság fokozatosan elveszti létfontartási jellegét, és nagymértékben kereskedelmivé válik. Ezt a stádiumot Anglia a XVIII. század végén, más európai államok (Belgium, Franciaország, Németország) és az USA a XIX. század közepén, míg Oroszország, Japán vagy Kanada a XX. század végén érték el;

- az érettség fázisában az erőforrásokat maximális hatékonysággal használják fel a tudomány és a technológia fejlődése alapján, a befektetések aránya a GDP-ben eléri a 10-20%-ot, a termelés és az egy főre eső jövedelem folyamatosan növekednek, új növekedési ágazatok jelen-

nek meg (gépipar, vegyipar, elektrotechnikai ipar stb.). Tulajdonképpen ez az a fázis, amelyben egy hatékony gazdaság bizonyítja új helyzetekhez való alkalmazkodási képességét. Ez a fázis a gazdasági fejlődés kezdete után 60 évvel érhető el, és Rostow megjegyzi, hogy nem kívánja ezen időtartam dogmatikus kiterjesztését az összes társadalomra, mivel ez a sajátos feltételek függvényében változhat;

- a tömegfogyasztás fázisa, melyre a termékek és szolgáltatások tömeges fogyasztása, magas fejlettségi szint, az állam külföldi befolyásának növekedése és a jóléti társadalom létrehozása vagy megerősítése jellemző.

Nyilvánvaló térbeli összetevővel rendelkezik a John Friedmann (Schätzl, 1998) által kidolgozott elmélet, mely szerint minden fejlődési fázisra egy sajátos térbeli struktúra jellemző:

- a pre-indusztriális evolúció szakaszában a térbeli struktúrára a települések nagy funkcionális elszigeteltsége, a települések közötti funkcionális kapcsolatok alacsony intenzitása, térbeli egyensúly jellemző;

- a kezdetleges iparosodás szakaszában a térbeli struktúrát a fő városok (a második méretben legnagyobb városnál minimum 5-6-szor nagyobb lakossággal rendelkező városok) dominálják, és ezek tömörítik a gazdasági növekedést és a mobilis termelési tényezőket (tőke, munka, műszaki fejlődés);

- az előrehaladott iparosodás szakaszában nemzeti alközpontok jönnek létre, és a központ-periféria típusú térbeli struktúra többközpontúvá alakul, számos központ bekerülve a növekedési folyamatba;

- a poszt-indusztriális szakaszra a térbeli rendszerek közötti interdependencia megjelenése jellemző, a regionális különbségek minimálisra csökkennek a perifériák többségének gazdasági integrációja folytán, és újabb térbeli egyensúlyhelyzet jön létre.

Hasonló módon strukturálódik a Harry W. Richardson (uo.) által kidolgozott fordított polarizáció elmélete (hipotézise), mely a következő modellt írja le a gyengén fejlett országokra vonatkozóan:

- az első szakaszban a gazdasági fejlődés visszazorol – néhány nagy lokalizációs előnyöket élvező központra vagy régióra (nagy piac, kikötők, kedvező természeti erőforrások stb.). Ezen régiók felé migrálnak a belső mobilis termelési tényezők, és a külföldi befektetések többsége. Következésképpen olyan központ-periféria modell kialakulására kerül sor, amelyben a növekedés erőteljesen a központba koncentrálódik, illetve a központ és periféria közötti egyenlőtlenségek hatalmasak;

- a fejlődés második szakaszában bekövetkezik a régiókon belüli vagy a központi régiók decentralizációja, melyet az agglomerációs hátrányok hatása vált ki: slummok, mármint rendkívül alacsony életszínvonalú lakóövezetek megjelenése, az ingatlanárak növekedése, a szállítási hálózatok túlzásfolttsága, nehézségek a közszolgáltatások hatékony megszervezésében stb. Az említett hátrányok fő gazdasági hatása a termelési költségek növekedése a központokban, ami a termelési kapacitások szatelitvárosok felé vagy a központok közvetlen befolyási övezetébe történő migrációját idézi majd elő;

- a harmadik szakasz a Friedmann modelljében már a második szakaszban megjelenő interregionális decentralizációnak, nemzeti alközpontok megjelenésének felel meg. A perifériák nagyvárosaiban, az infrastruktúra javításával, a helyi erőforrások alacsony kezdő költséggel való kiaknázásával, a jövedelmek, a piac méretének növekedésével stb. megjelennek a gazdasági növekedés feltételei. Más szóval, bizonyos periférikus régiók központjaiban agglomerációs előnyök alakulnak ki, amelyek a központi régiók agglomerációs hátrányainak növekedésével a befektetési hullámok központi régiókból a periférikus régiókba való migrációját váltják ki, ezt a munkaerő migrációja követi majd. Ez az interregionális decentralizáció ugyanakkor a tér fordított polarizációját váltja ki, és innen származik az elmélet megnevezése is. A legékezebb példa az USA-t érintő ipari decentralizáció a hetvenes és nyolcvanas években (lásd a második fejezetet);

– a negyedik szakaszban megismétlődik a második szakasz intraregionális decentralizációja, azzal a különbséggel, hogy ez az új alközpontok befolyási övezetében következik be, és végső hatása a kiegyensúlyozott városi rendszer megjelenése, valamint a régiók közötti fejlődésbeli különbségek fokozatos csökkenése.

W. Ritter elmélete (1993) a városi régiók megjelenését és fejlődését magyarázza. A klasszikus és neoklasszikus elméletektől eltérően úgy tekinti, hogy a gazdasági térség a népesség és az erőforrások eloszlásának szempontjából nem homogén (ami lényegesen befolyásolja a piac jellemzőit). A városi régiók négy evolúciós szakaszát különbözteti meg:

– az első szakaszban az ipari fejlődés a proto-indusztriális, még a feudális korból származó városi funkciókkal rendelkező regionális központokon alapszik, amelyek a történelem során jelentős humán és gazdasági tökéletet halmoznak fel;

– a második szakaszban, a fejlődés során, egyes vállalatok a proto-indusztriális központokból periférikusabb telephelyek felé migrálnak, kezdetben bizonyos nyersanyagok és primer erőforrások, majd a munkaerő alapján. A proto-indusztriális központoktól távolabb eső telephelyek esetében a létező erőforrások megkövetelik a nyersanyagok helyszínen történő feldolgozását, és így másodlagos városi-ipari központok jönnek létre, amelyeket majd közlekedési hálózatok kötnék össze az eredeti ipari központokkal. Következésképpen a másodlagos központok körül ipari régiók alakulnak ki, melyeknek dinamikája az agglomeráció pozitív hatásaitól függ;

– a termelési egységek térbeli szóródása az elsődleges és másodlagos központok vonzáskörzetében a harmadik szakaszban új másodlagos központok megjelenését, a többi központtal összekötő közlekedési hálózat fejlődését váltja ki, és a diffúziós folyamat egyre inkább a periferia felé tolódik;

– a városi régiók dinamikájának utolsó szakaszát új, innovatív iparágak megjelenése, illetve más, ipari relikviákként is ismert iparágak hanyatlása határozza meg, és a regionális lokalizációk állandó újraértékelési és átütöztetési folyamatának lehetünk tanúi, mind intraregionális szinten, mind pedig globális vagy nemzeti összehasonlításban.

Következtetésként megállapíthatjuk, hogy az evolucionista-történelmi elméletek jelentős mértékben hozzájárultak a gazdasági folyamat beható megértéséhez több, nem kvantifikálható fejlődési tényező (társadalmi-történelmi tényezők) kombinálásával, valamint a fejlődési folyamat térbeli-időbeli síkjának kihangsúlyozásával. Különösen a térbeli diffúzió és a térbeli agglomeráció folyamatának tulajdonítanak központi szerepet. Mindezek ellenére bizonyos hiányosságok jellemzik, amelyek a következőkhöz kapcsolódnak: leíró jellegük, a modern gazdaságok evolúciójának leírására és magyarázására való hajlam, a gazdasági folyamat lineáris-aszcendens leírásának tendenciája (az idő végtelen kategória lévén, az evolúció nem fejeződik be egy adott szakasszal); a stagnálási vagy éppen a dezindusztrializációs és agrarizációs (bizonyos Kelet-európai átmeneti gazdaságok esete) szakaszok magyarázásának elhanyagolása; néhány elméletben (Friedmann, Richardson) az első és utolsó szakasz olyan egyensúlyhelyzeteket fejez ki, amelyekben az interregionális különbségek nullára csökkennek, azonban ezek ideális és a valóságban nem létező helyzetek.

4. A reguláció elmélete

A reguláció elméletét (*regulation theory*) az 1970-es években dolgozták ki, a franciaországi gazdasági és társadalomtudományok képviselői (Alain Lipietz, Daniele Leborgne, Frank Moulaert stb.), majd utólag a földrajztudományok területén is megjelent (Erik Swyngedouw, Steve DiGiovanna, Stefan Krätke stb.). A szabályozás elmélete hozzájárult az új politikai gazdaságtanhoz, és a neoklasszikus elmélet, valamint a strukturális marxizmus kritikájaként jelent meg (Krätke, 2001). Ezekkel, valamint a történelmi-evolúciós elméletekkel szemben, a szabályozás elmélete nemlineáris magyarázatot vázol föl a kapitalista társadalmak szakaszos területi-időbeli dinamikájára vonatkozóan, olyan történelmi formációk megjelenése és evolúciója alapján, amelyekre egy sajátos akkumulációs rendszer és minden egyes formációhoz kapcsolódó sajátos sza-

bályozási módozat asszociálása jellemező. Az akkumulációs rendszer makro-gazdasági fogalom, amely a kapitalista növekedés stabil fázisait jelöli meg, és olyan intézményi formákon alapul, amelyek az eltérő érdekekkel rendelkező társadalmi rétegek közötti kompromisszum eredményeként jöttek létre. Ezek az intézményi formák magukban foglalják: a domináns termelési modellt, bizonyos technológiák felhasználását, a gazdaság ágazati struktúráját, termelési fogalmakat és stratégiákat (együttműködés, verseny), specifikus beruházási stratégiákat, bérszabályozást és a fogyasztási rendszert, az állam szerepét (DiGiovanna, 1996; Krätke, 2001). A szabályozási módozatot (regulációs formák) számos intézményesített kompromisszum alkotja, amely magában foglalja: a domináns szociális normákat és szabályokat, jogi normatívákat, amelyek szabályozzák az emberi tevékenységeket, viselkedési modelleket, a gazdasági tevékenységek szervezési formáit, a gazdasági, szociális és politikai intézmények tevékenységét, beleértve azokat az állami politikákat is, amelyeket a területi szelektivitás jellemez (Peck, 2000). Ezek biztosítják a gazdasági rendszer működését és reprodukcióját.

Az akkumulációs rezsimeknek és a szabályozási módozatoknak történelmi jellegük van, amelyet a történelmi formáció fogalma juttat kifejezésre. Ilyen módon minden történelmi formációnak (pl. kapitalizmus) megfelel a fentebb meghatározott két alapelemnek egy specifikus szervezési és megnyilvánulási módja, amelyhez hozzáadódik egy földrajzi szempontból fontos aspektus, nevezetesen az, hogy minden történelmi formációnak megfelel egy specifikus területfejlesztési módozat. Mi több, a történelmi formáció megnyilvánulási formái között léteznek térbeli különbségek (minden szinten). Az akkumulációs rendszer és a szabályozási módozatok ötvözése által a gazdasági folyamatok beágyazódnak a szociális és területi kontextusba, ami két fontos következménnyel jár: a gazdasági fejlődés pályafüggősége („path dependency”, ez azt jelenti, hogy a rendszer evolúcióját a saját múltja határozza meg), valamint az egyenlőtlen regionális fejlődés fennmaradása.

Periodikusan a történelmi formációk olyan stabilitási és fellendülési fázist érnek el, amely a gazdasági fejlődési modellek és az intézményi struktúra koherenciáján alapul (uo.), és amelyet egy hanyatlási periódus követ. Ez utóbbiak kétféleképpen lehetnek (DiGiovanna, 1996): a ciklikus válságok azok a válságok, amelyeket a létező szabályozási módozat keretén belül meg lehet oldani, nem destabilizálják az akkumulációs rezsimeket, ezek tulajdonképpen egyszerű gazdasági recessziós fázisok, a strukturális válságok pedig azok a válságok, amelyeket nem lehet a létező szabályozási módozat keretein belül megoldani, és destabilizálják az akkumulációs rendszert (a kelet-európai országok helyzete). Más szóval minden akkumulációs rendszer strukturális válsággal ér véget, mivel az akkumulációs rendszer lényegesen különbözik az előzőtől. Ami a stabilitási fázisokat illeti, ezek nem a piaci mechanizmusból származnak, hanem a regionális és/vagy nemzeti szereplők közötti kompromisszumok és egyezségek eredményét képezik, és ezeket a folyamatokat társadalmi-gazdasági innovációknak nevezzük.

Ily módon az 1920 és 1970 közötti években a kapitalista társadalmakat a fordizmusnak nevezett történelmi formáció dominálta, amely a következő fő jellemvonásokkal rendelkezett: standardizált tömegtermelés, futószalagmunka, előrehaladott gépesítés, a termelés nagyüzemekbe való koncentrálódása, az ipari szervezési viszonyok rangsorolása (multinacionális konszernek), a fizetett munka kibővülése (az önálló gazdaságot fokozatosan likvidálták) és a standardizált termékek (fogyasztási cikkek) tömeges fogyasztása. A fordizmus magában foglalja a gazdasági termelési folyamatok hatékonyabb újjászervezését, például a szerelővonalak működésbe helyezését, a nyolcórás munkanapot, a fizetések megnövelését stb., ezek segítségével növelték a munka termelékenységét. A szabályozási módozat, a tőke (vállalkozói egyesületek), a munkaerő (szakszervezet) és az állami intézmények közötti szociális kompromisszumon, valamint a termelékenység növelésének a bérek növekedéséhez való igazításán alapult, és így sikerült elérni az életszínvonal precedens nélküli növekedését. A fordizmus keretén belül az állam és a különböző intézmények aktív szerephez jutnak (keynesi állam). A beruházási politikák és az erőforrások újraelosztása révén ezek nagy befolyást gyakorolnak a gazdaság megszervezésében (Swyngedouw, 2000). A strukturális paraméterek uniformizálása a nemzetgazdasági térségen

belül – fizetések, társadalmi-gazdasági normák, szabályok és procedúrák stb. (uo.) – képezte a fő célt. Ezen általános körülmények között a fordista térbeli struktúrák a következő jellemvonásokkal rendelkeznek:

- a fejlődésbeli különbségek növelése azon ipari régiók között, amelyek a fordizmussal kompatibilis iparágakra szakosodtak (az amerikai Midwest, West Midland Nagy-Britanniában, Stuttgart Németországban, Torino Olaszországban stb.) és más régiók között;
- a metropolisok belső pregnáns differenciálódása, a városi centrumok és az elővárosi régiók közötti különbségek növelésével;
- a térség homogenizálása, urbánus modell szerint, legfőképpen a standardizált építkezési normák segítségével, amelyekhez hozzáadódik a magánélet standardizálása a tömegfogyasztás miatt.

A hetvenes években a fordista formáció válságon ment keresztül, ezt a gazdasági növekedés, a munka termelékenység rátájának csökkenése, a piacok telítettsége, a munka nemzetközi megosztásának a módosulása jellemezte, következményeképpen megnőtt a verseny a nemzetközi piacon (többé-kevésbé erős versenytársak megjelenése Dél-Korea, Tajvan, Szingapúr, Hongkong az első fázisban, őket követve a következő fázisokban Malájföld, Thaiföld, Indonézia, Brazília, Mexikó stb.) Ebben a periódusban módosult az akkumulációs rendszer a magánszektorban, és új szabályozási formákat vezettek be. Tulajdonképpen a fordizmus rugalmassá tétele és deregulációja folytán megjelent egy új történelmi formáció, nevezetesen a posztfordizmus, a következő térbeli következményekkel:

- új terek (termelési terek) bevonása az ipari termelési folyamatokba, új területi termelési komplexumok kialakítása, amelyek a magas technológiájú iparon alapulnak;
- az interregionális különbségek komplexebb reprodukciója;
- a kormányzás és a gazdaság globalizációja (uo.): az intézményes szint átstrukturálása, bizonyos feladatok átadása a fordista nemzetállam szintjéről más térbeli szinteknek: globális és/vagy szupranacionális (EU, például), valamint helyi és/vagy regionális szinteknek. Ezekre még rátevéődött bizonyos regionális és helyi gazdaságok megerősödése a kis- és középvállalkozások központi szerepe folytán, amelyek együttműködnek helyi szinten, de versenyképesek globális szinten (uo.);
- bizonyos gazdasági funkciók szelektív koncentrálódása (kutatás-fejlesztés, közigazgatás, ellenőrzési funkciók) néhány városi régióban;
- a városi hierarchia átstrukturálása.

Noha eredeti formájában az elmélet csak a nemzeti szintek gazdasági elemzésére alkalmazható, és nem szolgáltat magyarázatot az egyenlőtlen regionális gazdasági fejlődésre, a D. Leborgne és A. Lipietz által eszközölt módosítások lehetővé tették bizonyos városi-ipari régiótípusok elkülönítését (Krätke, 2001). Ebben a kontextusban értelmezik újra a szabályozási elmélet két alapfogalmát is. Ily módon úgy tekintik, hogy makrogazdasági szinten az akkumulációs rendszer fogalmát lehet alkalmazni az államok közötti összehasonlításban, miközben a második alapfogalmat, a szabályozási módozatot a regionális és interregionális szinten lehet alkalmazni, pontosabban a nemzetgazdasági térség olyan elemeivel kapcsolatban, amelyeknek térbeli eloszlása egyenlőtlen: a fizetések szintje és az iparbeli munkafeltételek, a vállalatok között létesített sokrétű kapcsolatok, az állami beavatkozás formái és valamely régió szereplői közötti politikai kapcsolatok (uo.). Hasonlóképpen, úgy tekintik, hogy egy állam esélye, hogy minél előnyösebb helyet foglaljon el a munka nemzetközi megosztása terén, az illető állam ipari régióinak versenyképességétől függ, pontosabban e régiók innovációs és az új technológiákhoz való alkalmazkodási képességétől, valamint a munkafolyamat rugalmassá tételétől. Következésképpen helyi és regionális partneri kapcsolatok jöttek létre az állami és magánszektorban, a városközi és interregionális éles verseny feltételei között.

A fenti szerzők két kritériumot használtak föl az urbánus-ipari régiótípusok meghatározására, azzal a megjegyzéssel, hogy ezeket a szabályozási elmélet regionális fejlesztési típusonként határozza meg:

– a termelés szervezési formájának kritériuma, melynek keretében két formát különböztünk meg: a) a gyenge decentralizálás formája, amely a fordista modellt jellemzi, de jelen van a poszt-fordizmusban is, amely egy vezető vállalatnak alárendelt vállalati hálózat kiépítését jelenti; b) az erős decentralizációs forma magában foglal egy olyan szakosodott vállalati hálózatot, amely koordinációs és együttműködési kapcsolatokkal rendelkezik;

– a térbeli szervezés formájának kritériuma, ugyancsak két formával: a) a decentralizált vagy a térbeli diffúzió formája, amelyre a vezetés, az adminisztráció és a fejlesztés egyre kihangsúlyozottabb térbeli elkülönülése jellemző, ezek pedig a városi régiókban vannak jelen, míg a termelés inkább a periférikus régiókba koncentrálódik; b) a koncentrált vagy a térbeli agglomeráció formája, amelyet a különböző profilú vállalatok és funkciók ugyanabban a régióban való koncentrálódása jellemez.

A fenti kritériumok és ezek kombinálása alapján öt városi-ipari régiótípust határoztak meg (uo.):

– Szervezési szempontból centralizált és térbeli szempontból decentralizált városi-ipari régió, klasszikus fordista centrumokkal, a régió kívüli anyavállalat által ellenőrzött vállalatokkal, dominánsan régió kívüli gazdasági kapcsolatokkal, valamint a fordista termelési rendszer összes jellemzőivel. Ez a típus a térbeli agglomeráció formájában is megjelenhet, vagyis egyes ipari-területi komplexumok formájában, azokban a régiókban, ahol az anyavállalatok találhatók.

– Az első típushoz hasonló, szervezésileg gyengén decentralizált és térbeli szempontból decentralizált városi-ipari régiók, periférikus régiókban található városokkal, ahol nyersanyagokat és anyagokat gyártó vállalatok dominálnak, amelyek ily módon régió kívüli nagyvállalatokhoz vagy konszernekhez kötődnek. Ezek a régiók tehát a régió kívüli nagyvállalatok felé irányuló exportoktól függenek. Ugyanakkor ebbe a kategóriába tartoznak azok a régiók, amelyeket az olcsó munkaerőn, valamint a csökkentett képzési fokon alapuló termelés jellemez.

– A szervezésileg gyengén decentralizált és térbeli szempontból centralizált városi-ipari régiók, olyan régiók, amelyekben fejlesztési pólusokat vagy termelési komplexumokat találhatunk, ahol a nagy cégek és a szolgáltató cégek egyaránt jelen vannak, ezek erőteljesen integrálódnak a regionális struktúrába, valamint magas fokú koherencia észlelhető a gazdasági fejlesztési modell (akkumulációs rendszer) és az intézményes keret között (szabályozási módozat).

– Szervezésileg előrehaladottan decentralizált, térbeli szempontból viszont centralizált városi-ipari régiók, amelyek szakosodott kis- és középvállalkozásokból álló összekapcsolt hálózatokat foglalnak magukban (Silicon Valley, Orange County Kaliforniában, USA stb.).

– Szervezésileg fokozottan decentralizált, térbeli szempontból viszont centralizált városi-ipari régiók, amelyek nagyszámú szakosodott ipari cégnek helyet adó várost foglalnak magukban, ezeket piaci kapcsolatok fűzik össze, és szoros kapcsolatot ápolnak a regionális szociális és politikai környezettel. Regionális szempontból mindezek (gazdasági, politikai és szociális szféra) egy fokozottan integrált együttműködési hálót képeznek. A tercier tevékenységekben és vezető funkciók gyakorlásában szakosodott metropolisz régiókat példaként lehet megemlíteni ilyen értelemben.

Következtetesképpen a regulációelmélet nagyon hasznosnak bizonyulhat a differenciált regionális fejlődés teljes mértékű megértésében, különösképpen azért, mert összetett módon ragadja meg a területi realitást, magában foglalván – a neoklasszikus és keynesi elméletekkel ellentétben – a gazdasági és szociális szegmensen kívül a kulturális és a területi szegmenst is. Ez különleges érdeklődést jelent a földrajz és a területfejlesztés iránt, abból az okból kifolyólag, hogy a tér és a fejlődés regionálisan különböző feltételei központi szerepet játszanak. Ugyanakkor az elmélet elfogadható magyarázatot szolgáltat a regionális fejlődés egyenlőtlenségére vagy a fejlődés polarizált jellegére. Ellentétben a neoklasszikus elméletekkel a regulációelmélet a válság- és hanyatlási periódusokat nem abnormális helyzetekként vázolja, hanem az akkumulációs folyamat normális eredményeként. Ily módon a válságperiódusok megjelenése és megoldása biztosítja a gazdasági térség dinamikus változását (DiGiovanna, 1996).

5. Dinamikus fejlődési elméletek

A dinamikus fejlődési elméletek úgy tekintik, hogy az állandó átalakulásban lévő gazdaságok permanens térbeli változásokat idéznek elő, főleg a beruházások, a tőke, a munkaerő vagy a termelési és szolgáltatási kapacitások térbeli mobilitása által. A permanens változások okai a technológiák és a gazdaságszervezési formák javulásában rejlenek. Ebbe a kategóriába soroljuk a hosszú ciklusok, valamint a termék-életciklus elméletét.

A gazdaság ciklikus evolúciójának elméletei közül a logisztikus ciklusok elméletével foglalkozunk, amelyet Cameron dolgozott ki és Wallerstein fejlesztett tovább (Knox, Agnew, 1994). Három ciklust azonosít, melyek mindegyike egy 150-300 éves időszakot ölel fel, és mindegyik keretén belül létezik egy növekedési és hanyatlási fázis. Ezek az elméletek úgy tekintik, hogy az európai gazdaság, melynek keretén belül jelent meg a kapitalizmus, több evolúciós cikluson ment keresztül (Wallerstein, 1992, 1993):

– az első ciklus 1100 és 1450 között zajlott le, egy növekedési fázissal (1100–1300), amelyet a lakosság számának növekedése, valamint a mesterségek és a kereskedelem fejlődése idézett elő, és amelyet 1300–1450 között a feudális termelés által előidézett hanyatlási fázis követett,

– a második ciklus (1450–1750) növekedési fázissal kezdődik (1450–1600), amelyet az Újvilág felfedezése és gyarmatosítása által előidézett gazdasági fellendüléssel lehet magyarázni, és amelyet enyhe hanyatlás követett, a kapitalista világgazdaság terjeszkedése és az ipari forradalom előkészítésének körülményei között (1600–1750). E két fázis evolúciójának eredményeként jött létre 1450 és 1750 között a kapitalista világgazdaság, válaszként a feudális válságra, és elkülönültek a rendszer első központjai, szemi-perifériái és perifériái.

– a harmadik ciklusra (1750-től máig) az iparosodás első szakaszai által előidézett növekedési fázis jellemző (1750–1970), utána stagnálási fázis következik be, amelyre a kőolaj árának a múlt század hetvenes éveiben bekövetkezett növekedése által előidézett válság jellemző. E ciklus során a kapitalista rendszer egyre összetettebb és integráltabb lesz.

Az expanziós periódusokban (A típusú periódusok) a termelés növekszik, a munkaerőt erőteljesen igénybe veszik, a lakosság száma növekedik, általános jólét következik be. A hanyatlási periódusokban (B típusú fázisok) a teljes vagy az egy főre jutó termelés állandó maradhat, és nagyon differenciált regionális szinten, növekszik a munkanélküliek száma, dezindusztrializáció következik be, amelynek hatásaként növekszik a regionális polarizáció, a lakosság számának stagnálása. Ebben a helyzetben a befektetők megváltoztatják a befektetések helyét, vagy áthelyezik tőkéjüket más régióba, vagy ugyanazon régióon belül átirányítják nagyobb profitrátaival rendelkező vállalatok felé.

Wallerstein úgy véli, hogy a hanyatlási vagy stagnálási periódusok az expanziós periódusokban olyan kínálatot generáló piaci mechanizmusok miatt jelennek meg, amelyek meghaladják a keresletet, ezt a maga során a termelés növekedése idézi elő a magasabb profit elérése érdekében. Az eltérés a termelés csökkentésével vagy leállításával, vagy/és a jövedelmeknek a globális kereslet növekedése érdekében végrehajtott újraelosztásával küszöbölhető ki. Viszont a termelés inkább a periférikus régiókban stagnál, és a jövedelmek politikai újraelosztása általában a szemi-periférikus és központi régiókban történik.

A ciklikus elméletek kategóriájába sorolható az N. D. Kondratiev által 1926-ban kidolgozott hosszú ciklusok elmélete is, amelyet többek között J. Schumpeter (uo.) fejlesztett tovább. Ez magyarázattal szolgál a regionális differenciálódási folyamatokra, valamint a területi egyenlőtlenségekre. Az elmélet hipotézise, hogy a technológiai innovációk rendszeresen (ciklikusan) megjelennek, és ezek a növekedési iparágak fejlesztése, valamint a régió ágazati-gazdasági struktúrájában kiváltott módosítások által növekedési impulzusokat generálnak az innovációt előidéző, valamint az innovációt fogadó régiókban. Öt hosszú ciklust azonosítottak, amelyek tulajdonképpen megfelelnek egyes árváltozásoknak, ezek közül mindegyik 50-60 évig tart, és egy növekedési fázisból áll, amelynek során az áremelkedési ráta felgyorsul, nő az infláció (az inno-

vációk költségesek), és amelyet egy stagnálási vagy hanyatlási periódus követ, amikor az árak zuhannak (Knox, Agnew, 1994). Pontosabban minden egyes ciklus második részének stagnálási fázisai a vállalkozók azon tendenciájával magyarázhatóak, hogy a növekvő profitrátájú fázisban inkább a termelésbe és technológiákba irányítják beruházásaikat, ami egy adott ponton befektetési többletet és termelési telítettséget idéz elő.

Az első ciklus a 18. századi (1780–90) ipari forradalom után jelent meg, és textilipari (nagyreszt mechanizált), valamint vasipari innovációkon alapult, ezekhez hozzáadódik a textiliparban és a bányászatban egyaránt használt gőzgép feltalálása. A második ciklus a 19. század negyedik évtizedében jelent meg (1844–51), a szállítások (vasúti és hajó), valamint a vasipari innovációk alapján; a harmadik ciklus a 19. század vége felé (1890–95) jelent meg, a szállítási, gépipari (repülőgép és autó), telekommunikációs és vegyipari innovációk alapján; a negyedik ciklus a második világháború után jelent meg (1945–50), petrokémiai, az energetikai ipari (nukleáris erőművek), elektronikai ipar és szállítási (legfőképpen légi szállítás, de másfajta szállítás is) innovációk alapján. Ha figyelembe vesszük egy ciklus 50–60 éves átlagos időtartamát, akkor már az 5. ciklusban vagyunk, amelyben a mikroelektronika, digitális kommunikációs rendszerek, információs rendszerek, biotechnológia, valamint a genetika dominál.

Regionális szempontból fontos, hogy mindegyik fejlődési ciklus új gazdasági centrumban jelent meg, kevés olyan eset van, amikor ugyanaz a centrum két innovációs és fejlődési ciklust generált. Az első ciklus több észak-angliai régióban jelent meg (Tyneside, vagyis Newcastle-Sunderland régió), Közép-Skócia (Glasgow), Wales északi és déli része (Wrexham és Cardiff), Közép- és Nyugat-Anglia: Lancashire és Észak-Cheshire (Manchester központtal), West Riding (Leeds), Yorkshire (Sheffield), Derbyshire (Derby), Nottinghamshire (Nottingham), Staffordshire (Stoke on Trent), West Midlands (Birmingham). Ezek tulajdonképpen még az iparosodás első fázisából (1760–1790) származó proto-ipari magterületek, amelyek bizonyos előnyökkel rendelkeztek: nyersanyaglelőhelyek (szén, vasérc és a gőzgép feltalálásáig a Penini hegységben található vízforrások, amelyeket a textiliparban használtak stb.), a szállítási rendszer kifejlesztése (hajózható csatornák) és nagyméretű gazdasági piacok jelenléte.

A második ciklus bizonyos angliai textil- és vasipari régiókat (Manchester, Leeds, Birmingham) foglalt magában, amelyekhez hozzáadódott több azonos ipari profilú kontinentális európai régió: a németországi Ruhr-vidék, ahol a gyors ipari fejlődés referenciapontjának az 1838-as évet tekintik, amikor elkezdődött a kokszolható kőszén kitermelése, amelynek alapján kifejlődött a vasipar, vegyipar, energetikai ipar és a gépipar, olyan centrumokban, mint Essen, Dortmund stb., a belgiumi Sambre-Meuse (Charleroi, Liege), a franciaországi Schelde a belgiumi (Lille, Lens, Gent, Antwerpen) tengely, a franciaországi Elzász és a svájci Basel. Ezekhez hozzáadódik egy pár amerikai régió: az északkeleti part (New York, Boston, Philadelphia, Baltimore), a Nagy Tavak régiója (Pittsburgh, Cincinatti, Chicago, Detroit stb.), amelyeket együtt a Feldolgozóipari Övezet megnevezés alatt ismerünk. Végül a harmadik és a negyedik ciklus más régiókhoz kötődik: Rhin-Main (Frankfurt), Rhin-Neckar (Stuttgart) és München Németországban, Milano-Torino Olaszországban, a londoni régió Angliában, Katalánföld Spanyolországban, Randstad Hollandiában, Kalifornia (Los Angeles, San Francisco) az USA-ban.

A kezdeti fejlett régiók és centrumok fokozatosan elvesztik megszerzett előnyeiket, amennyiben nem sikerül alkalmazkodniuk az innovációkhoz, mint például a régi ipari centrumok esetében. Más szóval az első fejlődési fázisokban felhalmozott előnyök nem elégségesek a regionális hanyatlás elkerülésére, a pályafüggőség fogalma által generált megállapítás relativizálódik. A hosszú ciklusok elméletének értelmében az adaptációs és innovációs folyamatok képesek arra, hogy új területi fejlődési irányvonalakat szabjanak meg.

Természetesen egy fejlődési ciklusból nemcsak az innovatív centrumok vagy régiók húznak hasznot, hanem azok is, amelyeknek a lokalizálási előnyök alapján sikerül beruházásokat vonzaniuk az innovatív ipari ágazatokba vagy azokba, amelyek erős horizontális kapcsolatokat fejlesztettek ki (szolgáltatásokat, nyersanyagokat vagy alkatrészeket biztosítanak) a fő növekedési ágazatokkal. Ily módon minden fejlesztési ciklusban a termelési tényezők új regionális eloszlása je-

lenik meg, ami egy régió felemelkedését vagy hanyatlását határozza meg. A növekedési iparágatok innovációinak megjelenése a következő tényezőkhöz kötődik:

- az új iparágak lokalizálási tényezőinek jelenléte: infrastruktúra, humán erőforrás, termelési költségek, előnyös normatív rendszer (az új befektetések meghatározott idejű adómentessége);
- kulturális környezet, amely egyaránt magában foglalja a vállalkozói kultúrát és az egyes szervezetek – mint pl. a szakszervezetek, önkormányzatok stb. – innovációkkal szembeni viselkedését.

Következtetésképpen a hosszú ciklusok elmélete a regionális fejlődést egy kiterjesztett globális komplexumba integrálja, egy időbeli tengely mentén, amelyet növekedési és hanyatlási periódusok váltakozása jellemez, és amelynek létét nem lehet megkérdőjelezni. A fő problémát a régiók térbeli-időbeli globális mezőbe való beillesztése képezi. A hosszú ciklusok elmélete által szolgáltatott magyarázat, nevezetesen, hogy a régiók helyét a globális rendszerben ezek innovációs képessége határozza meg, főleg a termelés területén, nem túl meggyőző. Meg kell állapítanunk, hogy noha az innovációs technológiák fontos fejlődési tényezőnek minősülnek, a többi fejlődési tényezőt sem lehet figyelmen kívül hagyni, mivel ezek felfelé ívelő fejlődési irányvonalat szabhatnak meg a régiók számára.

Felhasznált irodalom

- BENEDEK, J. (2006): *Területfejlesztés és regionális fejlődés*. Cluj-Napoca, Ed. Presa Universitara.
- DIGIOVANNA, S. (1996): Industrial Districts and Regional Economic Development: A Regulation Approach. *Regional Studies*, 30:4, 373–386.
- FRIEDMANN, J. (1964): The Concept of Planning Region – the Evolution of an Idea in the United States. In J. Friedmann (ed.): *Regional Development and Planning*, Cambridge, M.I.T. Press.
- FRIEDMANN, J. (1973): A theory of polarised development. In Friedmann, J. (ed.) *Urbanisation, Planning, and National Development*. Beverly Hills, Sage, 41–67.
- HADJIMICHALIS, C., HUDSON, R. (2014): Contemporary Crisis Across Europe and the Crisis of Regional Development Theories. *Regional Studies*, 48:1, 208–218.
- KNOX, P., AGNEW, J. (1994): *The Geography of the World Economy*. New York, London, Arnold.
- KRÄTKE, S. (2001): Regionalforschung in regulationstheoretischer Perspektive. *Geographische Revue*, Jg. 2, Heft 1, 21–30.
- LASUÉN, J.R. (1973): Urbanisation and Development. The Temporal Interaction between Geographical and Sectoral Clusters. *Urban Studies* 10:2, 163–188.
- LIPIETZ, A. (1993): The Local and the Global: Regional Individuality or Interregionalism? *Transactions of British Geographers*, 18, 8–18.
- PERROUX, F. (1950): Economic Spaces: Theory and Application. *Quarterly Journal of Economics* 64:1, 89–104.
- PERROUX, F. (1988): The Pole of Development's New Place in a General Theory of Economic Activity. In Higgins, B. and Savoie, D.J. (eds.): *Regional Essays in Honor of Francois Perroux*. Boston, Unwin Hyman, 48–76.
- RITTER, W. (1993): *Allgemeine Wirtschaftsgeographie*. München, Wien.
- ROSTOW, W., W. (1971): *The Stages of Economic Growth*. Cambridge University Press.
- SCHÄTZL, L. (1998): *Wirtschaftsgeographie I. Theorie*. Paderborn, Ed. F. Schöningh.
- SWYNGEDOUW, E. (2000): The Marxian Alternative: Historical-Geographical Materialism and the Political Economy of Capitalism. In Sheppard, E., Barnes, T. J. (ed.): *A Companion to Economic Geography*, Oxford, Blackwell, 41–59.

- WALLERSTEIN, I. (1974): *The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York, Academic Press.
- WALLERSTEIN, I. (1992): *Sistemul mondial modern. Agricultura capitalistă și originile economiei mondiale europene în secolul al XVI-lea*. Vol. I-II, București, Ed. Meridiane.
- WALLERSTEIN, I. (1993): *Sistemul mondial modern*. Vol. III-IV, București, Ed. Meridiane.